

GLAVA U KIBLI, A MOŽE I GORE

Slavko Lebedinski

Upravnik govno-prometa na Golom otoku uzeo je reč na skupu u beogradskoj Sali heroja. Društvo filozofa Srbije nije predvidelo da će razgovor izmaći temi, voditelj je gledao da ga skloni i niko nije znao odakle je iznikao, za govornicom. Došao kao što je otišao. Tražio je reč i dobio. I onda je rekao što je rekao, i to ni izdaleka nije bilo sve.

Bio je to početak sedamdesetih godina, vreme postavljanja i skidanja Mihailovićeve drame »Kad su cvetale tikve«. Još je u prepisima i usmenom izdanju kružilo obnarodovano smešno pismo kinesko Ceka o klasnom pristupu govnetu, kao i mogućnosti da se isto upotrebi da bi komunistam ojačao svoje argumente. Pisano je ozbiljno, dakako instruktivno. Osećaj za humor se nalazio na ivici samog senkrupa i nismo još osećali bazd vremena. Nagnuti se i u ogledalu, u latrini, videti čoveka koji drži pismo dobro zapečaćeno za nas, za onog ko će ga čitati. Kinesko pismo je, u ovom slučaju, bilo krivo i mi smo imali svoj smešni fuj, kao što je bila zabava donositi iz Italije imitacije lepooblikovanog, složenog u puža, pažljivo prelakiranog govnetu i dovoditi u smešnu situaciju onog ko nije znao za jadac.

Čovek koji se predstavio kao, nevoljni i prinudni, upravnik govno-prometa na Golom otoku zvao se Ivo Kamban. Zbog iznošenja glasina, sa kiblom, što bi rekli Nemci *Latrinennachrichten(a)*, u Sali heroja, na skupu Društva filozofa Srbije, mogao je postati dvomotorac. Ali, Goli otok se nije više bavio političkim prevaspitavanjem; promenio je izabranike. Famosno uznemiravanje javnosti i kibla koja je ostala u vazduhu obila se o glavu istog. Kamban je izrekao svoje. Ko je hteo da ga čuje, imao je šta da čuje. Sudija se pozvao na zakon, presuda je pala u ime naroda. Onoga ko je čuo ili onog što je tek imao da čuje. Zakon je imao da odbroji svoje, i niko nije bio na svome. Pola godine zatvora je mnogo i malo. Upozorenje drugima koji još nisu došli do reči, upozorenje prvima da su mnogo rekli i ako su šta pomenuli. Sve zaboraviti, pretvoriti u ništa, da nije bilo i nikad se nije desilo. Ivica senkrupa je odavno pređena, a da to nismo приметili.

(Patnja u početku zanemi, ne može da se iskaže. Jedino u nju veruje umetnost i ljudsko pamćenje. Patnja je stousta i kad ne iskorači na prag reči. Krpa je bila prethodno umočena u kiblu.)

Opet, desetak godina kasnije. U Domu omladine razgovor o književnoj logorologiji. Povod: dvobroj »Dela« (4-5, 1986.) Kamban govori da od sibirskog Gulaga nismo u stanju da vidimo Goli otok. Ili želimo da ga utisnemo u more nepamćenja. E, čoveče! Ništa prostije. Velebit je udaljen dve milje od otoka. Poneseš na izlet durbin i više vidiš nego što si i želeo. Propuštena ili promašena prilika! U čijim rukama je durbin? Jedina optika je vlastita koža. I ko će da se kaže nego oni koji su iskusili sve, da kaže hartiji. Sve se urotilo protiv reči: groza koju treba izneti, kamen težak kao tuč na tragaču, faktografija u kojoj je svaki pedalj atak na čoveka, vianje batinaša, golema stena na pržini, dani pošte, bdenje noću kraj kible, iznurujući rad u kamenolomu, islednikova

cigareta i prve rečenice kojima bi mogao da spaseš kožu. A nisi, a jesi.

Data reč smeta nekazanoj, preprečuju se jedna drugoj. Bolje da je ne kaže ako je ne može svu izneti. Mrtvima vraćaš reč koju su im oteli, zatrpali u jamu sa svim što se ne može nikad reći. Muk koji davi sve kojima je tragač istegao ruke za koji santimetar, do deset. Privremeni otpust postaje za dan duži, mora dočekuje noću. Nije ceo čovek dok se ne kaže. Muk je akumulacija govora, neiskazano ište svoje izlaze. Ne podnosi uzuse koje je za svoje dobro smislilo samo delo, prethodno ispisanim. Kao da ti neko skače u stomak da izdušiš reč. Stigne u podgrlac i ne ide dalje. Reč na jednu stranu, govno na drugu. Gospode! Logoraško iskustvo je premer čovekove psihofizičke spreme za ad. Ideologija je samo krinka ispod koje se pokazuje rugobno sadističko lice, nasuport patnji. Ova se mora izmazati fekalijama, zauvek zadušiti mokrom krpom. Ništa od toga još ne dopire, ili se ne ocrta na pisalačkom kopnu. Oće li netragom, u muk. Neiskazano se i jedino mora iskazati. Mrtvi progovaraju u živima. Ili je red pogubljen, zatrven. Prinuda ćutanja, dat potpis da ćeš ćutati, nasuprot patnje koja je omuktavila. Dopola kazano, otpola izgubljeno. Dve pole se jure svetom i nikad se ne mogu spojiti: kazano i šta se ima kazati. Čitano i šta se ima iščitati. Onaj izgubljeni deo je jači od nadenog, ako čovek nije zatopljen patnjom da je preteka više nego onog što je oteto od muka. Nevična je ruka iz groba, ćutanja. Logoraš se i ne sprema za reč, nije mu do nje. Hoće da ga dovedu do uništice, da mu iskrenu biće. Do fizičke i duhovne uništice. Otud je potreban senkrup koji će mu sam kazati svoj sadržaj. Sistovetiti ga. Razgovor idealista nije mogao drukčije da se okonča već skokom na stomak, mitsko središte života. Istisnuti treba priznanje na jed od otvora što čovek ima za razmenu materije i duha. Zapisnici su iznudena priznanja, u njima je zvanična verzija. Pokriće kojim će mahati NH Golog otoka Jovo Kapičić i udbaš preobučen u logoraša krvnika, Bora Viskić, alias Ratibor Mikulić. Par vezan krvnom svezom. Lancem neidentifikovanih grobova čiji naseljenici nisu mogli da odgovore ni digestijom **post mortem**. Da izduše glasom sve što su želeli da sačuvaju od svoje patnje i neizgovorenog. Jedna je ruka pisala knjigu mučitelja i otkrila svoju ortografiju, frazeologiju i halapljivost da čitav svet pretvori u zaveru, da isplete svoju sitnoplep mrežu gde je svako okce svevideće oko. Taj mehanizam mlavljenja je gledao da ostavi što manje pisanih tragova. samopljivački tekstovi osuđenika u »Borbi« početkom pedesetih godina samo su imali iznudeni potpis. Rukopis je bio čitak i nijedna ekspertiza ne bi ga pripisala žrtvi. Kao gest slobodne volje. Neautentičnost je vapila iz interpunkcije. Mogao je da je piše svako, sem onog kome se pripisivalo kao remek delo iskrenosti. Izjave pokajniče govornice su više o izvršiocima, gotovo ništa o podnosiocima. Rečnik logorske zbilje je preuzet iz nakaradne verbologije isledničke kancelarije: banda, odloženi, član kolektiva, raščistiti istragu, revidirati... Štivo što se pisalo na ljudskoj koži

opiralo se rečniku. Nije li u konačnoj verziji **Trena II**, Antonije Isaković dopisao deonice zvanične verzije, tekst islednika koji ne može da pogleda u lice žrtvi ni na tren? Da nije možda islednik žrtvina žrtva?

Priznati sve može se spraviti sa **odreći sve**. U idealnom prostoru, u kome se ni slučajno ne locira logor, ta poruka bi bila jasna. Čitava skala mučenja. kiblovanje je i uvedeno da se iskamči potpis ispod inspektorovog sastava. Konstrukcije imaju poznat ključ. Puštaju pipke prema onima kojima tek predstoji vožnja u teretnom vagonu do Bakra i upoznavanje štive »Punata«, a onda prolazak kroz stroj.

Sav taj prikupljeni materijal mogao je da se čita iz drugog koda i možda je šteta što se ne može pripojiti svedočenjima. Dosijei su govorili svojim jezikom, van prvozadate funkcije. I da su hteli nisu mogli da oduzmu žrtvi pravo da iskaže ono što islednik nije mogao da upozna, što je van njegovog iskustva. Saletao je obećanjima samo da pristanu na krivotvorine kojima je davao znak konačnosti. Zadušiti svaki glas koji se razilazi sa dosijeima, sakriti sve što je bilo kompromitujuće, da upotrebim taj eufemizam na vlasti. Kontrolisana pisma, sprečavanje razgovora između kažnjenika, potkazivanja, javna prebijanja za puštanje glaska, potpisivanje doušničke izjave i da — niko neće znati šta je bilo u žici. Ništa se nije dalo izneti, a ipak u romanima Branka Hofmana **Noć do jutra** i Isakovićem **Trenu II** izvirili su ostrvca strave i književna šmira nije mogla da sakrije da je reč o citatima koji ni autori nisu mogli da otkonaju. Citati iz dela koje ćemo, možebit, čitati iscela, u drugom ključu. Odlagano i ometano objavljivanje predočenih romana je i moglo da se shvati i tako: da su ustupci i poslednje odstupanje od zvanične verzije. Produžetak progona i izopćavanje svakog javnog istupa informbirovaca nije moglo da onemogući razbijanje stvorene »obrazine«. Ispravnost koju su štitili izvršioци i sam vrh (koji ništa nije znao, a za sve se pitao!) nije mogla da istre logorsku zgotlju zbilju. Da je učini nepostojećom. Iznudeno ćutanje i pojačan nadzor nije mogao da izdrži pritisak nerečenog. I ono malo što se izreklo već je prelazilo granicu do koje se moglo što znati. Sve sprečiti da bi se odbranila dosije-stvarnost. Da bi odnela prevagu nad onim što se nije smelo saznati ni po koju cenu. Odvratiti pažnju od onog što bi mogli da kažu bojkotovani, što su danju rmbosali, noću stražarčili kraj kible. Ma ko. Opasnost su bili i oni što su nešto načuli i ostavljali pismene tragove. Patnja je samo odloženo ćutanje.

I nije tako. Zasad jeste. Okružni sud u Beogradu sredinom 1984. godine zabranjuje, privremeno pa trajno, dnevnik o 1968. godini Živojina Pavlovića, **Ispljuvak pun krvi**. Sudiji Tomislavu Šekularcu, jasna stvar, smeta pismo Nikole Čučkovića, »lica osuđenog u vezi rezolucije INFOR-MBIRO-a iz 1948.«, koje je pripojeno Dnevniku. Čučković je prosledio primerak svog pisma na adresu studenata Beogradskog univerziteta, a taj dokument je punim imenom i prezimenom izrekao

ono što čovek nikad ne može da vidi optičkom spravom. Čučković je ispisao dokument, imenovao stvari i u rogoznoj izričaja je bilo spučenost istine i jeze što donosi tzv. literatura kože. Logorska geografija je snimila Staru Gradišku, Bileću, otok Ugljan kod Zadra i Grgur, na domaku Golog otoka. Umetničko ime Golog otoka, koji ima skupno i simbolično značenje, bilo je i Havaji i Mramor. Škrtime potezima prikazana je mučiteljska mašta, ko je preživio i oni koji su skončali, umlačeni i zatučeni. Samoubice, koji su sami sebi prekratili muke, takode su svedoci na tasu pravde. Sastavljeni je priručni adresar mučitelja sa kratkim opisima zločela.

lovića. Vlado Dapčević je u svojoj ispovesti **Ja, ibeovac** otkrio metode prevaspitanja koje je prošao u Petrovoj rupi, na Golom otoku. Špansko plivanje je kad ti zaptiju usta a u nozdrve sipaju vodu. Kanali sa fekalijama su morali da **odrade** što nije polazilo za rukom zatvorskoj samoupravi, batinašima koji su na mig umlačivali, nadglednicima.

Eto. Spao je pečat 1990. godine; dugo tajna i pretnjama zaustavljena istina odjednom je mogla da se izrekne. Ona je imala samo jedini žanr: ostaviti pismeni trag o svojoj logoraškoj sudbini, sabrati što više relevantnih činjenica koje su obrađene u jednoj žizi, patnji.

vaonica i radnih obaveza, obrokovanje i bojkoti. . . Sad, kada je kompletirana koliko toliko slika, vidi se da je od patologije izveden naum, da je unapred postojeci logoraški sistem. Neukost je sakrivala svoju perfidnost dovedenu do krajnjih granica.

Skatomanija je dobro došla logorskoj samoupravi da istera svoje, raščisti istragu i primora čoveka da i sam postane govno i na taj način sam sebi stavi krpnu u usta. Zar nije nedavno i Narodni heroj Jovo Kapičić, pod čijim budnim okom je usavršavana mučilačka mašina, pripremio otvaranjem zatvorskih senkrupa da bi se dotukle žrtve? Dosijea pisanih na, reci-

Javno tužilaštvo u Zagrebu ne odgovara, a predstavka kruži da bi i ona odjednom nestala. Pismo nije uspeo da pojede mrak. Prepis je preživio. Tamo se i govori o žrtvi kojoj usta začepi krpom da ne bi jaukala dok je batinaju. Dok je tuku po polnim organima, beleži Čučković, Krpa je navlažena u kibli. Mūk. Stvar se docnije isfinjavala: krpa je natisnuta u usta, žrtva je položena i sapeta, u nosnice se sipa (ista, druga?) voda, jedan osluškuje da srce ne stane. Stop. Mrtvi umeju da budu nezgodniji svedoci od živih. Jedan sluša, drugi davi.

Čučkovićeva predstavka je isplivala u novom izdanju Pavlovićevog **Ispljuvka**, iste godine kad je kuljnula ispovest — reka na stranicama titogradske »Pobjede« i »Borbe«. Izašla je nešto ranije, posthumno, knjiga Miroslava Popovića **Udri bandu** kao blaga predgovornica **Muzeju živih ljudi** Dragoljuba Jovanovića i **Golom otoku** Dragoslava Mihai-

(Literatura je stidljivo godinama pokušavala da sastavi svoje izvešće o Golom otoku. Milivoje Marković je u **Preispitivanjima** shrio uglavnom sve prozne knjige koje su se okrnule o tabu-ostrvo pre nego što su progovorili golootočani. Veći deo je bio zanemarljiv; nije ni mogao da dosegne dno kad ga nije znao već se služio neautentičnim izvodima. Književnost je dokazivala sebe i potkazivala svoju nemoć.)

Logoraška civilizacija nije bila segment već pisanog; ona nije ni mogla da se skalupi u književni rezervat. Nije kretala ni iz čega, mada je nametnuta nemost bila dvostruka: nemoć da se ne kaže i odbijanje da se još jednom u fikciji, vozobnovi mora logorske žice. Može li se to uopšte saopštiti kad se sve zaverilo do poslednje reči što je spustila svoju šapu ćutanja?

I kako?

Prepis i popis svega što se zbilo, imenici i do detalja ispisivanje po knjizi sećanja. Mučiteljski izumi, jelovnici, opisi spa-

mo, hartiji iz isledničke maštinerije, koja bi primorala žrtvu na posluš ćutanja.

Logoraški životopis dobio je popis bolesti u stručnim radovima lekara Nikole Nikolića i Bogomira Stojanovića. Zbog uslova života obojevali su od povećane jetre, dolazilo je do oštećenja srčanog mišića, distrofije i degeneracije polnih organa. Muškarcima su se pojavljivale dojke. Pegavac je pokosio gotovo dvesto žrtava. Onemele i ogluvele ne pominjemo, a nije se ni moglo staviti sve u medicinsku slikovnicu oboljenja.

Izgladnjivanje je imalo velikog uticaja na bolesničku listu: ono je služilo kao poluga da se dotuče umučeni organizam. Meni je bio tako sročen da se uklapao u iscrpljujući rad u kamenolomu i osnovni cilj — prevaspitanje. Javna premlaćivanja i dočeci novih, pristiglih »Punatom«, hteli su da skrllaju u čoveku iole ponosa. I otpora.

Naskakanje na stomak sa trospratnog kreveta, sa klompama na nogama, i skakanje dok žrtva pokazuje znake života. Jedna od žrtava, prema svedočenjima, pomislila je da mučitelj žele da se usere. A ovi su besomučno skakali. Tako je protumačila namere batinaša i pravo je čudo da je na tome ostalo.

Pretekla je od smrti. Možda su je ostavili za drugu priliku da je dotuku. U svakom slučaju nisu bili radi da idu do kraja. Prevaspitanje u posleratnim logorima imalo je svoje mehanizme da žrtvu prevede u dželata svog najbližeg. Batinaše ubice, kako ih zove Dragoljub Jovanović, i izvodi ih na sud pamćenja. skakanje je bilo jedan od specijaliteta koje žrtvi nije ostavljalo odveć često mogućnost da preživi. Da li su tako iskupljivali svoj život i uterivali strah svima iz iste barake. Patologija je tu sledila spasavanje vlastite kože. Dovoljno je zaviriti u biografije ovih izvršilaca i shvatiti da je logor otvorio njihove sklonosti represiji i mučenju. Da li je isti mučenik, kome su skakali na stomak, shvatio da je smrt samo odložena do naredne prilike i presudio sam: obesio se u kabini klozeta ili u istoj baraci, vezavši »uže« na najviši krevet? Dve smrti nije mogao dobiti. Zna se doslovce kako je bilo, a drukčije nije ni moglo. Docnije su porušili kabine da bi oduzeli i tu nadu prevaspitanicima. Krevete na sprat nisu mogli. Mrtvi ipak nisu bili baš poželjni, uvek smrse živima račune. Pojave se kad ih ne očekujemo. Govor mrtvih je jedini živi jezik pisalaštva. On samo hoće da dojavu kako jeste, da premosti jezik ćutanja koji mu je nametnut. I jezik koji mu je podmetnut, jezik represije u koji je uključio sadržinu kible.

Zatvorski sistem je oduvek imao u vidu kibli. Ona je bila inventar a ne predmet koji će učestvovati u preobraćenju logoraša. Tako se, eto, voda iz kible koristila za osvežavanje onesvećenog, pretučnog. Zatim, straža kraj kible dok drugi spavaju. Onda specijalitet: zagnjurivanje glave u kibli i odande telefoniranje pravo u Kremelj, Staljinu, na čije se brke valjalo posrati.

Kibla tako postaje jedan od centrama oko kojeg se skoletava obrada kažnjnika. Brutalnost se svezuje sa ideološkim implikacijama; ona u tome traži svoje opravdanje. San uistomišljanja je i java kojom se koristi izvršilac, bilo da je preobraćena u dželata žrtva, koja želi da se iskupi za svoje ideološko zastranjivanje. Ili o skrivenom mučitelju. Mozgu koji izživljava svoje prinudne radnje na DRUGIMA. I ne bi trebalo sve prevesti u bolest iako se ona, u skupnoj slici, učitava. U napisu »Psihologija izdajstva« Vladimir Dvorniković će ukazati na herostratizam kao o jednoj nezanemarujućoj crti naše prirode što se pojavljuje čim joj se ukaže prilika.

Službujućih ima, i versko-ideološko ubeđivanje ne može da ne da svoj prilog govnologiji. Nimalo slučajno. Zapravo kad se gleda danas, sa stvorene distance, u ključu dosad iskazanog, otpada isprika da se sve to slučajno slučajilo. Da niko ništa nije znao, čak i oni koji su tabanali zidovima kojima je optočena Petrova rupa. Ama i samouprava je izašla iz ideološkog šnita vremena. Potkazivanje u porodici, izdajstvo prijatelja, bili su vernički prsten na pesnici komunizma. Korišćenje emocija u razbijanju ličnosti i usmeravanje na drugog projekcije krivice su točkići koje su pokretali islednici iz svojih radionica i pisarnica. Ideološko ubeđivanje poseglo je za izmetom kao najmekšim pritiskom. I

sve ostalo bi iskusio telefonista iz kible koji je, tako, bio i ismejan. Može li se u takvim uslovima i govoriti o smehu? No, eto, zatvoreni logorski sistem je patvorio svoju duhovnu hranu koja bi trebalo da ne ostavi uzmacu onom koji je došao po svoju kaznu.

Jedna od pet fundamentalnih funkcija ljudskog organizma o kojoj govori Borislav Pečić u svom »Traktatu o nuždi« (Vidi: **Godine koji su pojeli skakavci**, prva knjiga), dobija ideološko označje u logorskoj civilizaciji. Onoj koja je sve nas civilizovala, iako smo u prilici da je iskusimo posredno, putem reči. Ne čini li vam se da je oblepljivanje izmetom prilično transparentan gest u odnosu na medicinski snimak logorskog oboljenja? Ako je ulazak u logor, imao kilometarski špalir onih koji biju novodošavšeg, ovaj obred (da mu se pokaže ko je u stvari) i nije najstrašniji što je moglo da mu se desi. Jedna osuđenica sa Grgura je u svojoj ispovesti i ovo rekla:

»Znači rukama punitе govna. Medutim, to nisu samo govna, bilo je i tople prljave vode... Da su me pročitali, kako ja mislim da je kanalizacija lepota, odrali bi me. Unutra je mrak, samo malo svetla ide iz one rupe. Mi punimo govna i idemo onako čučajući, i ponovo se vraćamo do otvora i iznosimo kofe pune tog smeća, a voda je od kuhinje i klozeta... Bila neka Makedonka sa mnom, lepo je pevala. A ona kaže — ajde da pevamo. Kako da pevamo? I tako sedimo u govnama i pevamo. »(Zenski logor na Golom otoku, sakupili i priredili D. Simić i B. Trifunović).

Svaki logor, znamo, mora da ima svoj odvod za fekalije. I ne može se ni pomisliti da se nije moglo drukčije sve to rešiti i da klozet-ekipa nije morala biti sastavljena od osuđenika/ca koji štrče, ne pristaju na saradnju sa islednikom Ne raščišćavaju istragu. Onda i treba, uza sve drugo, gurnuti u izmet, reći mu i na taj način da je nečist, pogan. Ženska verzija se i ne razlikuje malne od muške, ustrojstva u oba logora toliko liče da isključuju krivicu lične inicijative onih koji su izvršio; ona je uglobljena u sam mehanizam mlavljenja.

U jednoj polemici, drugim povodom, jedan golootočanin će priznati da je ljudima teže padalo da budu govna nego ubice i batinaši. Za koga g...? Je li što te više potapa pretvara u govno u klozet-ekipi potaješ čišći, ili da bi izbegao pristaješ na sve pa i da se izivljavaš na drugom koji te je odmenio. Nije pristao da se spasava po cenu da ga drugi dublira. I to je ta niska na koju izvlače što im je potrebno udbaši Udbij bližnjeg svog, kako neko reče, i pretvori se u govno. Da li su u tom slučaju zamenjene uloge? I hoće li kada saznati ko drugome glavu zagnjuruje i znati da je i njegova glava u kibli. Samo ne vidi. Prirodno ustrojstvo je kvarilo nametnuti red. Možda je preterana želja da sve reši jednim potezom, priručnim materijalom, sadržinom kible, otkrilo da sve što se posle želelo da se prenese na više spratove bilo pitanje retorike i prisile koja im je jedino bila raspoloživa. Najradije bi ih sve potrpali u smradne kanale, gde im je i mesto, da bi tako pročistili vazduh.

Oće li se sad učiniti da je puka slučajnost što su kanalizacioni odvodni, na Golom otoku, bili na mestu gde se zahvatala voda za kažnjeničku puru. Voda za kuhinju. Morska voda je, po svedočenju vodara Nikole Mićanovića — a to je pribeležio D. Mihailović — na tom

mestu, pre nego što se zagrabi za kotao morala da se odgurne od fekalija. Sadržina kible je tako ulazila u organizam i da isti, izgladneo od gladi, nije znao. Ako je to i za tren bilo istina (čemu sumnja?), onda je spoj izveden i zaokružen. A teško je i sa više strana, preciznimice, proveriti i tačno označiti od kad do kad je bilo. Ne menja stvar. Na sreću iskazi sa kojima raspoložemo svoju fantastiku grade na, uslovno rečeno, fotografskom realizmu, superrealizmu. I nije li taj udar na tabu koji se zove jelo i hteo, u zadatim primerima (da se poslužimo parafrazom Pečića), da se značaj svega što prode kroz čoveka gubi svoj ikakvi značaj.

No, do tog vrhunskog cinizma nisu došli islednici; nemojmo im dođavati na značaju. Znali su sa kakvim ološem imaju posla, a nihilizam ne počinje od kible, tog noćnog suda revolucije, već znatno pre. Što je sad dobilo svoje dovršeno značenje, i na jednu trpezu stavljena kibla i porcija, možda ne bi melo da se gleda kao nategnuta simbolika. Ili ishitrena slučajnost. Ona u logoraškim svedočenjima ima zlogukiju poruku, jer okužen ne mora da bude onaj ko izlazi iz smradnog kanala. Prinuda koji vodi na izlaz iz tog logorskog ada kao da je očekivala da se takav čovek nikad i ne može oprati, iščistiti svoju zaptivenu mokrom gukom iz kible reč. A nisu shvatali da je opisivanje svega već otkrivanje zatvorskog znakovlja. Da se tako što ne može izmisliti da na svojoj koži ne izneseš kao tetovaž. Šibanje po jagodicama prstiju je istom postavljeni znak, kao i vagonet sa buretom koji su punile zatvorenice na Grguru.

Ali, želja da se umetnost svede na potreban izmet je svakako ustupak koji nije promakao aparatu za represiju. On ga je čak naglašavao da bi, valjda, potencirao svoju skrivenu strategiju. I preporučio da se, ne samo kao ostrvo-citat, uvede u orbitu zapisanog na ljudskoj koži. Možda se i u drugom ključu može iščitati i ovaj citat iz ispovesti Novke Vuksanović koji kontrapunktira temu o kibli i stavlja privremenu treću tačku na istup Iva Kambana, davne sedamdesete godine.

»Sećam se 5. marta 1953. godine umro je Staljin — priča N. Vuksanović. — Onda su mene, Miljušu (sestru Arse Jovanovića), Branu (ženu Sime Markovića — prim. a.) i Seku Stanković naterali da udemo u kanal sa govnama, mi smo rukama to morale da čistimo te fekalije, a neke su ova-mo puštale vodu da to ide. A mi golim rukama, onaj smrad, ona mokraća, ona kiselina, dušu da ispustiš, a one stoje iznad nas i viču — bando, bando!«

(Kad su očistili, pravo su ih doveli u dvorište. Nisu dale ni sad kao ni pre da im se stave crne marame na glavu, zbog Staljina.)

»Došli su islednici sa golog otoka, onda su namestili jedan ležaj, jedna je legla kao Staljin, namestili su joj brkove i nekakvu sablju, šta li, a četiri su stajale tobož oko odra i one su predstavljale Stanković Seku, Branu Marković, Miljušu i mene. I one su kao kukale: Jao Stašo mili, mili naš, jao Stašo, što ti bi te umrije, mili Stašo... One su to, Crnogorke, naricale. Brana se na to okrenula i kaže: Miljuša, Novka, stidite se, to ta što je igrala Branu, sram vas bilo kako to možete tako, on je bio veliki, ostao je veliki, sad je uzleteo na nebo i lepo vas gleda odozgo a vi kukate. A mi izašle iz kanalizacije, smrdimo na kilometar i dalje, samo da nas puste da odemo do mora da se operemo.«